

KAPITALIZAM I OPRAVDAVANJE*

Sažetak: *Veberova teza da je kapitalistički duh postojao pre samog kapitalističkog razvitka inspirisala je mnoge sociologe da istraže kulturno zaleđe savremenih oblika kapitalizma. U ovom radu autorka razmatra i poredi tri takva pristupa. Prvi je pristup Lika Boltanskog i Ev Šijapelo koji proučavaju razvoj „novog duha kapitalizma“ tako što se usredsređuju na odnos dva makroaktera – kapitalizma i kritike; drugi je pristup Najdžela Trifta koji uspon „mekog kapitalizma“ dovodi u vezu sa jačanjem „kulturnog kola kapitala“; i, na kraju, imamo pristup Ričarda Seneta koji analizira kulturu „novog kapitalizma“ i radnu etiku „mp3 organizacija“.*

Ključne reči: *kapitalizam, novi duh kapitalizma, kritika, prava, projekti, meki kapitalizam, kulturno kolo kapitala, kultura novog kapitalizma.*

„Samo kao ‘kakav tanak plašt koji čovjek može svakog trenutka da odbaci’, trebalo bi, po Baksterovom mišljenju, da briga za spoljna dobra bude na plećima njegovih svetaca. Ali je sudbina dala da od plašta nastane kao čelik tvrd omotač. Dok je askeza preduzimala da svijet prepravi i da se u svijetu ispolji, spoljašnja dobra ovog svijeta su dobijala sve veću i, konačno, neizbježnu vlast nad ljudima, kao nikada ranije u historiji. Danas je njen duh – da li konačno, ko to zna? – iz tog omotača izašao. Pobjedonosnom kapitalizmu, svakako, otkad se on zasniva na mehaničkoj osnovi, nije više potrebna ova podrška. (...) Niko još ne zna ko će ubuduće u onom omotaču živjeti i da li će na kraju ovog ogromnog razvitka stajati sasvim novi proroci ili jedan moćan preporod starih misli i ideala, ili, pak, – ako ne bude ni jedno ni drugo – mehanizovan fosil, optočen jednom vrstom grčevitog ‘uzimanja–sebe–ozbiljno’. Onda bi, svakako, za ‘posljednje ljude’ ovog kulturnog razvitka mogla da se obistini rečenica: ‘Ljudi od struke bez duha, ljudi od uživanja bez srca; ovo ništavilo uobražava da se popelo na ranije nikada nedostignut stepen humaniteta’.“

Maks Veber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*

* Članak je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, pod nazivom *Regionalni i evropski aspekti integrativnih procesa u Srbiji: civilizacijske pretpostavke, stvarnost i izgledi za budućnost* koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine (br. 149031).

„Pravda je bez sile nemoćna; sila je bez pravde tiranska. Pravda bez sile se poriče, jer uvek ima zlih; sila bez pravde se osuđuje. Treba, dakle, spojiti pravdu i silu; i nastojati da ono što je pravedno bude jako, ili da ono što je jako bude pravedno.“

Blez Paskal, *Misli*

U svojoj knjizi iz 2008. godine Lik Boltanski (Luc Boltanski) konstatuje da je novi milenijum zaista doneo „kraj ideologije“. Po njemu, to ipak nije kraj kakav su priželjkivali i najavljivali Bel, Fukujama (Daniel Bell, Fransis Fukuyama) i ostali proroci smrti ideologije. Ideologije nema, kaže Boltanski, ne zato što su mali, obični ljudi konačno postali racionalni i što su se oslobodili svojih iluzija, zabluda i slepih verovanja, već zbog toga što su snage koje su kritikovali ili opravdavali iščezle, pri tom se potpuno povukavši iz diskursa i izgubivši ljudski lik (Boltanski 2008: 166). Reklo bi se da kapitalizam više nema potrebu da se pravda bilo kome. Međutim, to nije sasvim tačno. Lik Boltanski i Ev Šijapelo (Ève Chiapello) krajem prošlog, a Najdžel Trift (Nigel Thrift) i Ričard Senet (Richard Sennett) početkom novog veka, proučavaju akademsku i popularnu literaturu za menadžere kako bi otkrili kulturno zaleđe nove radne etike i kako bi dešifrovali diskurs kojim novi, kasni, zreli ili meki kapitalizam sebe objašnjava sebi i drugima. Svo četvoro autora se, na tragu Maksa Vebera (Max Weber), bave kulturnom dinamikom kapitalizma: Boltanski i Šijapelo najpre otkrivaju sociološke i filozofske paradigme koje su se najčešće putem metafore mreže uvlačile u poslovni svet, a zatim pokazuju da treći duh kapitalizma, ali i sâm kapitalizam, dosta toga duguje društvenoj i umetničkoj postšezdesetosmaškoj kritici – kapitalizam se transformisao tako što je inkorporirao obe ove kritike, a fleksibilizacija preduzeća i fleksibilizacija u preduzeću bile su, smatraju francuski sociolozi, upravo posledice otvaranja kapitalizma prema društvenoj teoriji i argumentaciji kritike; Trift polazi od toga da „novu ekonomiju“ proizvode novi stil poslovanja i menadžerski narativi, za čiju je diseminaciju zaduženo „kulturno kolo kapitalizma“, tj. splet poslovnih škola, savetnika za menadžment, menadžerskih gurua i medija – u pozadini nove logike biznisa Trift vidi teoriju kompleksnosti; na kraju, Senet tvrdi da samo kultura novog kapitalizma, tj. radna etika koja podrazumeva da nema odložene nagrade za rad ni dugoročnog strateškog planira-

nja, može da objasni fizionomiju novih institucija (fleksibilnih mp3 organizacija). Svi autori se slažu u nekoliko stvari – imamo novi duh kapitalizma, novu kulturu kapitalizma, novu filozofiju poslovanja, nove organizacije i novi tip ličnosti, dakle, novi kapitalizam; da bi odnosi u takvoj ideološkoj i proizvodnoj konfiguraciji bili pravedniji, nužna je stabilizacija kretanja umreženih organizacija i povremeno zaustavljanje kako bi se dala šansa kritičkim kapacitetima društvenih aktera; intervencija kritike u javnom prostoru je, stoga, dragocena, čak neophodna, ali je stanje kritike – kritično. No, krenimo redom.

Lik Boltanski i Ev Šijapelo u knjizi *Novi duh kapitalizma (Le nouvel esprit du capitalisme)*, Gallimard, Paris: 1999) proučavaju ideološke promene¹ koje su tokom tri decenije, od 1968. godine do potkraj XX veka, „pratile“ razvoj kapitalizma. Autori konstruišu teorijski model na osnovu proučavanja pomenutih promena u Francuskoj, ali pretpostavljaju da bi njime mogli da objasne slične procese koji su se odvijali u ideološkoj i ekonomskoj sferi drugih zemalja razvijenog kapitalizma. Boltanski i Šijapelo u fokus svog istraživanja postavljaju dinamiku odnosa dva makroaktera: kapitalizma i kritike. Francuski sociolozi polaze od sledećih hipoteza: 1) kapitalizmu je potreban određeni duh kako bi podstakao ljude da se angažuju u proizvodnji ili na tržištu poslova; 2) da bi mobilisao ljude, duh kapitalizma mora da „inkorporira“ odgovarajuću moralnu dimenziju; 3) kapitalizam ima potrebu da, kako bi se održao, istovremeno podstiče i zauzdava nezasićenost, tj. želju za akumuliranjem; 4) duh kapitalizma se ne može svesti na puku ideologiju, pod pretpostavkom da se ona poistovećuje sa iluzijom koja ne ostavlja mogućnost za kritičko distanciranje, a to znači da kapitalizam mora da, makar u izvesnoj

¹ Boltanski i Šijapelo odbacuju marksističko-redukcionističko viđenje ideologije i opredeljuju se za neutralnije određenje, koje preuzimaju od Luja Dimona (Louis Dumont). Tako se ideologija shvata kao „skup verovanja koja svi dele, koja su upisana u institucije, koja se aktiviraju u delanjima i koja su, na taj način, usidrena u stvarnosti“ (Boltanski, Chiapello 1999: 35). Nešto kasnije, Ev Šijapelo će obrazložiti ovakvo teorijsko rešenje. Budući da se akteri na različite načine odnose prema sklopu mišljenja koje preovlađuje, ideologiju treba shvatiti dvojako, te imamo „ideologiju-kao-izvrtanje“ i „ideologiju-kao-integraciju“. Prva funkcija ideologije se ispoljava kada pojedinci aktiviraju svoje kritičke kapacitete kako bi negodovali zbog neispunjavanja obećanja koja određena ideologija daje, a druga funkcija dolazi do izražaja kada akteri prihvataju ideologiju i koriste je kao legitiman okvir za testiranje i interpretiranje društvene stvarnosti (Chiapello 2003: 169–170).

meri, pod pretnjom ili pod pritiskom kritike ispuni obećanja koja daje; 5) kapitalizam ima stalnu tendenciju da se transformiše; 6) kritika, ona javno iskazana, ključan je protagonist konstrukcije duha kapitalizma i važan akter u procesu transformacije tog duha; 7) pod izvesnim uslovima, kritika može da bude faktor promene kapitalizma, a ne samo njegovog duha; 8) kritika kapitalizma crpe svoju snagu iz nezadovoljstva, koje se ispoljava na četiri načina: kao stalni zahtev za oslobođenjem, kao razotkrivanje neautentičnosti, kao osuda egoizma i kao osetljivost na patnju koju prouzrukuje kapitalizam (Boltanski, Chiapello 1999a: 580–588).

Boltanski i Šijapelo pod duhom kapitalizma podrazumevaju „ideologiju koja opravdava angažovanje u kapitalizmu“ (Boltanski, Chiapello 1999a: 42), ili, napisao nešto dalje, „duh kapitalizma čini upravo taj skup verovanja koja su pridružena kapitalističkom poretku, a koja daju doprinos opravdavanju tog poretka i podržavaju načine delanja i dispozicije koje su u skladu sa njim, tako što ih legitimizuju“ (Boltanski, Chiapello 1999a: 46). Francuski sociolozi ostavljaju po strani Veberovu ideju o presudnom uticaju religije, tačnije protestantske etike na razvoj kapitalizma i slede osnovnu nit veberovskog poimanja društva i društvenog determinizma, te u prvi plan dovode moralne razloge koji su pojedincima potrebni kako bi se priklonili kapitalizmu. Međutim, moralno opravdavanje kapitalizma, smatraju Boltanski i Šijapelo, pored ove individualne, ima još jednu dimenziju – opštu. Oni se, tako, pridružuju Hiršmanu, koji ne odbacuje Veberovu tvrdnju da se širenje kapitalističkog oblika privređivanja može pripisati potrazi za individualnim spasenjem, ali smatra da kapitalizam mnogo toga duguje i „očajničkom traženju nekog načina da se *izbegne propadanje društva*, koje je bilo u to vreme neprestano u opasnosti zbog nesigurnih oblika organizacije unutrašnjeg i spoljašnjeg poretka“ (Hiršman 1999: 145). Opravdavanje kapitalizma kao poželjnog, jedinog mogućeg ili najboljeg poretka, po francuskim autorima počiva na argumentima koji govore u prilog doprinosa kapitalizma opštem dobru, pri čemu su ti argumenti prihvatljivi za većinu ljudi. Duh kapitalizma se ovde vidi kao uporište kako za opravdavanje (kapitalizam jeste neograničena akumulacija i beskrupulozna jurnjava za profitom, ali je i specifičan zahtev za uspostavljanjem pravde), tako i za kritiku (normativna dimenzija kapitalizma ne suspenduje odnose moći, dominaciju, interes kao

provlađujući pokretač delanja, ali stvara podlogu na kojoj se kritika artikuliše kao reakcija na nesklad između ekonomskih praksi i normativnog modela).

Duh kapitalizma zadobija svoje obrise u odgovorima na pitanja: šta kapitalizam predstavlja za one koji su uključeni u kapitalističku proizvodnju i za one koji su na bilo koji način „angažovani u kapitalizmu“, ali koji nemaju neposrednu korist od ostvarenog profita? Ili, preformulisano, da li entuzijazam angažovanja počiva na mogućnostima koje kapitalizam pruža u pogledu slobode i samoostvarenja? Dalje, da li kapitalizam uliva poverenje u pogledu dugotrajnog ostvarivanja određenih koristi, blagostanja uopšte? I, na kraju, da li je kapitalizam garant pravednog društva ili da li je moguće u terminima opšteg dobra opravdati uključenost u kapitalističku proizvodnju? Na osnovu ovih pitanja, Boltanski i Šijapelo izdvajaju osnovne komponente duha kapitalizma – autonomiju, sigurnost i opšte dobro, a zatim iz njihove kombinacije izvode tri istorijski specifična duha kapitalizma. I dok prva dva autori pronalaze u romanima i brojnim sociološkim radovima, treći duh kapitalizma se, po njihovom mišljenju, tek pomalja i njegov oblik se može nazreti ukoliko se analizira literatura iz devedesetih godina XX veka namenjena menadžerima, posebno ona koja je posvećena poslovnim strategijama i upravljanju ljudskim resursima, kao i razni konkretni predlozi koji cirkulišu u javnom prostoru, a čiji je cilj da se umanjí ili ispravi nepravda izazvana novom društvenom konfiguracijom.

Opisi prvog duha kapitalizma se javljaju u književnim i naučnim delima skraja XIX veka. Centralna figura je preduzetnik, uvek spreman na rizik i otvoren prema novinama. Na širem planu, kapitalizam, kroz dohodovni rad, mnogim ljudima nudi mogućnost oslobađanja od tradicionalnih stega – socijalnih i geografskih. Sigurnost, s druge strane, počiva na buržoaskom moralu koji novim ekonomskim dispozicijama pridružuje tradicionalne porodične vrednosti, paternalizam pre svih, koje se prenose na organizaciju proizvodnje i odnose sa zaposlenima, te se tako amortizuju posledice zahuktale borbe za profit. Shvatanje opšteg dobra, smatraju Boltanski i Šijapelo, ne temelji se na ekonomskom liberalizmu budući da vrednosti tržišne privrede nisu rasprostranjene u velikoj meri i poklonike stiču uglavnom u krugu ekonomskih stručnjaka, već pre počiva na veri u progres, tehnološki razvoj, nauku i industrijsku proizvodnju, koja se

vidi kao motor opšteg napretka. Opisi drugog duha kapitalizma nastaju u periodu od 1930. do 1960. Centralne figure su velika, centralizovana i birokratizovana industrijska preduzeća kojima upravljaju direktori; na delu je dekompozicija kapitala, razdvajanje vlasništva nad kapitalom od kontrole nad preduzećem koja sad prelazi u ruke menadžera, odnosno kadrova u Francuskoj². Autonomija se poistovećuje sa zadovoljenjem naraslih potreba, čije se namirenje obezbeđuje masovnom proizvodnjom. Sigurnost se zasniva na dugoročnim razvojnim strategijama tih preduzeća-giganata, koja garantuju stabilnost zaposlenja i koja izvesnost u poslovanju prenose u svakodnevni život svojih zaposlenih. Opšte dobro se dovodi u vezu sa svim idealima industrijskog poretka (efikasnost koja se postiže racionalizacijom i standardizacijom proizvodnje, tzv. tejlorizam), ali se oni usklađuju sa vrednostima koje potiču iz civilne sfere – kao rezultat tog vrednosnog sažimanja nastaje kompromis u definisanju socijalne pravde, te se klasni antagonizmi, kao odraz postojeće nepravde, pacifikuju putem odgovarajuće politike preduzeća prema sindikatima i kroz institucionalizovanu koordinaciju rada uprave preduzeća i države. Da bi rekonstruisali treći duh kapitalizma i da bi ušli u trag načinima na koje se on konstituiše i konsoliduje oko određenog principa pravde, Boltanski i Šijapelo najpre razvijaju koncepciju sedmog polisa koji nazivaju *polis po projektima*³.

² Termin *kadrovi* se u literaturi o organizaciji rada i društvenoj strukturi javlja samo u Francuskoj, mada ga i tamo devedesetih godina potiskuje termin menadžeri. Ipak, nije prosto reč o francuskoj i engleskoj verziji imenovanja jedne socioprofesionalne kategorije – u pitanju je kvalitativna razlika. Termin kadrovi više odgovara drugom duhu kapitalizma; on označava stabilnost, predviđivost, planiranje u poslovanju i strogo poštovanje piramidalne strukture preduzeća i vertikalne komunikacije između zaposlenih, a odnosi se na stručnjake, rukovodioce nižeg i srednjeg ranga, ali i na direktore. U literaturi iz devedesetih godina ovaj termin se upotrebljava još samo za niže rukovodioce i, što je novo, za tehničare, službenike i kvalifikovane radnike. Pojmom *menadžer* se mnogo više ističe *stil rukovođenja* koji se forsira u izmenjenoj ideološkoj klimi devedesetih.

³ Rad *Grupe za moralnu i političku sociologiju*, koju su 1984. godine osnovali Lik Boltanski i Loran Teveno (Laurent Thévenot), prepoznaje se upravo po oslanjanju na model polisa, koji dvojica sociologa razvijaju početkom devedesetih (v. Boltanski, Thévenot 1991). Model polisa polazi, pojednostavljeno rečeno, od pretpostavke da ljudi u svakodnevnim situacijama i raspravama koriste neke praktične filozofije da bi razrešili te situacije. Ovaj model se fokusirao na rasprave i kontroverze u različitim situacijama – u političkim institucijama, kompanijama ili van svakog formalizovanog konteksta. Tekstovi koji su se množili oko ideje da je polis normativni oslonac za

Polis po projektima čine raznovrsni projekti koje vode autonomne, kreativne, preduzimljive, fleksibilne, intuitivne, harizmatične, mobilne osobe, osobe „sa vizijom“ i, najvažnije, umrežene osobe, osobe koje se uspešno povezuju sa drugim ljudima i koje su sposobne da druge mobiliju oko određenog projekta. Dakle, glavna figura savremenog kapitalizma je takva osoba – menadžer. U društvu koje Latur (Bruno Latour) vidi kao neprekidni proces reosirciranja i preslagivanja, projekti, po Boltanskom i Šijapelou, predstavljaju spletove aktivnih veza koje se stabilizuju na određeno vreme kako bi se stavile u službu proizvodnje i akumulacije; projekti se, na taj način, pojavljuju kao „zapreka u apsolutnoj cirkulaciji“ budući da zahtevaju angažovanje u nekom vremenskom periodu i pošto svim učesnicima nalažu da, na osnovu odgovarajućih kriterijuma, tj. *poretka veličine*, kontrolišu kvalitet rada ostalih saradnika.

formulisanje principa pravde/opravljanja u nekoj konkretnoj situaciji, doprineli su da ova isprva neformalna škola mišljenja stasa u prilično uticajnu novu teoriju društva i ujedno novu normativnu političku filozofiju (Wagner 1999: 344). Polis se shvata kao „tip vrlo opštih konvencija koje su upravljene ka nekom opštem dobru i pretenduju da imaju univerzalno važenje“ (Boltanski, Chiapello 1999a: 61), a budući da su ljudi najčešće prinuđeni da u situacijama kada se raspravljaju opravdavaju svoje postupke i stavove, oni se oslanjaju upravo na neku postojeću koncepciju pravde i na određeni *poredak veličine*. Boltanski i Teveno razlikuju šest polisa, tj. šest poredaka veličine i šest „logika opravdavanja“: polis nadahnuća, polis domaćinstva, polis renomea, polis građanstva, polis tržišta, polis industrije (Boltanski, Thévenot 1999a; Boltanski, Thévenot 1999b; Boltanski, Thévenot 2006). Svaki od navedenih polisa podržava jedan specifičan način merenja veličine pojedinaca (jedan princip ekvivalencije) i zbog toga Boltanski i Teveno ovo nazivaju „ekonomijama veličine“ (Corcuff 2002: 109). Dvojica sociologa smatraju da su klasični tekstovi iz političke filozofije danas upisani u institucije i dispozitive koji neprestano informišu aktere o tome šta treba da rade kako bi se ponašali „normalno“, pa, iako nisu teorijski ovladali strukturu modela, akteri poseduju neophodnu kompetenciju da intuitivno prepoznaju vrednost nekog argumenta koji je u saglasnosti sa određenim, filozofski konstruisanim shvatanjem opšteg dobra (ovakvo stanovište je osnova sociologije kritike ili sociologije kritičkog kapaciteta, čiji je Boltanski rodonačelnik, a koja se konstituiše kao opozicija burdijevskoj kritičkoj sociologiji, tj. kao kritika kritike ideologije ili doksičnog iskustva sveta). Upravo zbog toga, Boltanski i Teveno grade model polisa tako što se oslanjaju na klasične filozofske tekstove (konstrukcija polisa nadahnuća zasnovana je na *Državi božijoj* sv. Avgustina (St. Augustine), konstrukcija polisa domaćinstva na Bosijeovoj (Jacques Bénigne Bossuet) *Politici izvedenoj iz samih reči Svetog pisma*, konstrukcija polisa renomea na Hobzovom (Thomas Hobbes) *Levijatanu*, konstrukcija polisa građanstva na Rusoovom (Jean-Jacques Rousseau) *Društvenom ugovoru*, konstrukcija polisa tržišta na *Bogatstvu naroda* Adama Smita (Adam Smith), konstrukcija polisa industrije na delima Sen-Simona (Claude-Henri de Saint-Simon)). Premda potiču iz

Tako se *polis po projektima* pojavljuje kao svojevrsni krotitelj mreže, kao „sistem ograničenja koja pritiskaju umreženi svet, koji sada podstiče spletnje veza i širenje njihovog grananja samo tako što poštuje maksime koje su svojstvene projektima i koje se odnose na delanje podložno opravdavanju“ (Boltanski, Chiapello 1999a: 161). Projektima se nazivaju sasvim različite stvari – postavljanje nekog pozorišnog komada na scenu je projekt koliko je to i otvaranje fabrike, pa se zbog neprofitnog karaktera određenih projekata maskira njihova utopljenost u duh kapitalizma.

Osnovne elemente⁴ sedmog polisa Boltanski i Šijapelo izvođe tako što proučavaju priručnike za menadžere iz poslednje decenije XX veka i teorijske radove, mahom iz društvenih nauka, čiji autori obilato koriste metaforu mreže. *Najviši zajednički princip* ili princip opravdavanja je merilo na osnovu kojeg se procenjuje relativna veličina ljudi i stvari u datom polisu i na osnovu kojeg im se pripisuju svojstva „velikih“/vrednih ili „malih“/manje vrednih. U *polisu po projektima* taj opšti ekvivalent je aktivnost, ali aktivnost koja podrazumeva uključivanje u mreže, ispitivanje mogućnosti za pokretanje projekta, uspostavljanje kontakata, održavanje veza i pridruživanje stvari čije bi spajanje moglo da dovede do realizacije projekta. *Prirodni odnos između bića* je povezivanje, komunikacija, usklađivanje, prilagođavanje, sticanje poverenja. *Svojstvo velikih* je angažovanost i mobilnost; oni su u potpunosti predani projektu, poslu pristupaju sa entuzijazmom, spremni su na rizik, autonomni su ali fleksibilni i prilagodljivi, imaju sluha za saradnike, tolerantni su,

sveta političke metafizike, polisi imaju prostorne i vremenske koordinate; „u određenom istorijskom trenutku jedan oblik života je identifikovan i podignut na viši nivo opštosti tako da služi kao podrška u definisanju opšteg dobra i merila, kako bi se opravdavanja odnosila na vrednosti bića u zavisnosti od doprinosa koji ta bića daju tako shvaćenom dobru. Polisi, čak i ako se istovremeno javljaju u datom istorijskom trenutku, nose sa sobom trag vremena u kom je oblik života, koji svaki od polisa uzima kao model, stekao autonomiju i počeo da se procenjuje kao takav“ (Boltanski, Chiapello 1999a: 625). Novi način opravdavanja kapitalizma i nova merila određivanja relativne vrednosti bića koja imaju svoje mesto u kapitalističkom svetu, samo donekle pokrivaju poreci vrednosti do sada formiranih šest polisa. Opis kontura novog, sedmog polisa i procesa uspostavljanja novog *višeg opšteg principa*, koji određuje kriterijume opravdavanja i granice osporavanja kapitalizma, Boltanski i Šijapelo daju upravo u knjizi *Novi duh kapitalizma*.

⁴ Za potrebe ovog rada navedeni su neki elementi polisa i u tekstu su naznačeni kurzivom. Za sve elemente polisa vidi u: Boltanski, Chiapello 1999a: 161–192; Boltanski, Thévenot 1999b; Boltanski, Thévenot 2006.

sposobni da mobilišu druge. Veličina nosi sa sobom brojne dobrobiti i pogodnosti, ali podrazumeva i spremnost da se podnese određena žrtva (ovaj balans dobitaka i gubitaka čini *investicionu formulu*, karakterističnu za svaki polis) – ovde se žrtva ogleda u odricanju od svega što sputava, što usidrava (lojalnost prema jednom poslu, jednom projektu, jednoj grupi ljudi...). Svi veliki s vremena na vreme podležu *testu*, a on se u *polisu po projektima* sastoji u prelasku sa projekta koji se uspešno završio na novi projekt. *Svojstvo malih* je da ne mogu da se angažuju u projektu ili da nisu sposobni da idu iz projekta u projekt; oni se opredeljuju za nepokretnost, izolovanost, sigurnost, rigidnost, izvesnost. Osećaj za pravdu u polisima počiva na specifičnom shvatanju opšteg dobra. Odnos između velikih i malih u sedmom polisima je pravedan ukoliko veliki, u zamenu za poverenje koji im mali ukazuju i revnost koju mali ispoljavaju pri angažovanju u projektima, određuju vrednost malih tako što uvećavaju njihovu „upotrebljivost“, tj. njihov kapacitet da se, pošto je jedan projekt okončan, uključe u neki drugi. To znači da veliki pokreću i guraju male, dele sa njima sve informacije kojima raspolažu i uvode ih u mreže kojima imaju pristup. Antropološki optimizam, tj. opšta vera u sposobnost svih da dostignu stanje veličine i da tako steknu *dostojanstvo*, u *polisu po projektima* se zasniva na stavu da je želja za povezivanjem sa drugim ljudima suštinsko svojstvo ljudske prirode. Upravo zbog toga što otelotvoruje tu želju za povezivanjem, mreža se vidi kao *skladna figura prirodnog poretka*.

Konfiguraciju novog polisa Boltanski i Šijapelo otkrivaju preko priručnika za menadžere, socioloških i politikoloških radova, ali su, po njima, oni samo eho dve daleko razrađene i konzistentnije paradigme: prva je Delezova (Gilles Deleuze) teorija mreže, a druga je Habermasova (Jürgen Habermas) teorija komunikativnog delanja. Francuski sociolozi primećuju da u radovima koje su analizirali nužno dolazi do uzgobljavanja dve paradigme. Od Deleza se, očigledno, preuzima metafora mreže, ali se „susreti“ u mreži interpretiraju uz oslanjanje na Habermasa – komunikacija je reflektivna i upravljena je prema nekom principu oko kojeg se postiže ili obnovljuje saglasnosti, a upravo taj vid komunikativnog delanja se očekuje od onih koji su angažovani u projektima. Zapažanje koje u pogledu teorijskog zaleđa *polisa po projektima* iznose Boltanski i Šijapelo, zapravo podržava njihovu konstrukciju tog polisa – najjednostavnije

rečeno, projekt predstavlja sistem prinuda koji, u skladu sa novim oblikom opravdavanja, reguliše odnose bića, ljudi i neljudi, u mreži.

Najdžel Trift, pak, smatra da je do promene menadžerske paradigme došlo ponajviše zahvaljujući *teoriji kompleksnosti*, koja se tokom devedesetih infiltrirala u tri različite, ali povezane mreže – mrežu nauke, mrežu biznisa i *New Age* prakse. Teorija kompleksnosti polazi od toga da se o sistemu ne može ništa reći ukoliko se on posmatra kao skup delova, već se moraju razumeti svojstva interakcije unutar sistema. U interakciji pojedinih komponenti sistema nastaje neka vrsta opšteg svojstva, čije se pojavljivanje nije moglo predvideti na osnovu znanja o komponentama, i to svojstvo povratno utiče na ponašanje pojedinaca koji su ga proizveli. Stoga ova teorija daje primat „procesima nad događajima, odnosima nad entitetima i razvoju nad strukturom“ (Ingold, u Thrift 2005: 52). Pojmovi koji su „zaštitni znak“ teorije kompleksnosti su nelinearnost, samoorganizovanje, poredak koji se neočekivano pojavljuje i kompleksni adaptivni sistemi, a česta je i metafora haosa. Novo gledanje na svet, koje je polako proželo poslovnu sferu, uticalo je na promenu menadžerske paradigme, pa namesto stare, rigidne, reaktivne, kontrolabilne i *top-down* menadžerske politike, imamo novu politiku koja je kontekstualizovana, samoorganizujuća, maštovita, eksperimentišuća i *bottom-up* ustrojena. Trift primećuje da sama praksa preduzeća zaostaje za proklamovanim idealima poslovanja, ali da je savremeni menadžerski diskurs vrlo fokusiran, te, budući da „diskursi generišu odnose moći“, on prati promene u diskurzivnim strategijama. Pet godina proučavanja priručnika za menadžere, posećivanja stručnih seminara i razgovora sa menadžerima i savetnicima za menadžment, dovelo je Trifta do zaključka da u poslovnom svetu dominira „diskurs postanja“. Nakon iščezavanja arhitekture svetske ekonomije utemeljene na konferenciji u Breton Vudsu i pada Berlinskog zida, nova ekonomija se vidi kao haotično mesto čiji se dalji razvoj ne može predvideti, te poslovnim organizacijama ne preostaje ništa drugo do da se pomire sa takvom slikom sveta i da iskoriste sve mogućnosti koje on nudi (Thrift 2005: 29). Stoga ne treba da čudi da se „diskurs postanja“ oslanja na metafore koje uvozi iz teorije kompleksnosti. Kapitalizam i njegovi vitezovi (novi menadžeri) moraju da se izbore sa kompleksnošću svetske ekonomije i tako ranije pomenute metafore služe da podrže nova načela poslovanja – predu-

zeća moraju da „plešu na rubu haosa“, da manevrišu u svetu neizvesnosti, da se brzo prilagođavaju okolnostima koje se neprestano menjaju i, na kraju, da angažuju ljude koji su obrazovani u tom duhu i tako istrenirani da oličavaju potpuno novi tip ličnosti. Slično Triftu, Ričard Senet smatra da nova kultura kapitalizma, upravo time što favorizuje novi tip ličnosti, proizvodi novu radnu etiku i legitimiše uspeh *mp3* organizacija⁵. Po Senetu, kultura „novog kapitalizma“ idealizuje ličnost koja izbegava bilo koju vrstu zavisnosti, koja se ne oslanja na druge ljude, na upravu preduzeća ili na državu, koja je preduzumljiva i koja u poslu pokazuje ličnu inicijativu, te tako rad na „oštrici noža“ postaje stvar moralnog prestiža. Trift ovaj novi tip ličnosti naziva *homo siliconvalleycus*. On primećuje da novi stil poslovanja nameće celom svetu sliku novog čoveka kao poželjnu i da je to, zapravo, novi vid imperijalizma. Poslovne škole kao ideološki i finansijski centri, a uz njih i razni savetnici i gurui, imaju poseban cilj – da treniraju i disciplinuju, da „proizvode menadžersko telo“. To telo uvek mora da postiže više, da bude strastveno, puno entuzijazma, i mora da bude prilagodljivo (Thrift 2005: 117).

Trift, kao i Boltanski i Šijapelo, ukazuje na teorijsko ishodište novog menadžerskog diskursa i njegova zapažanja se donekle poklapaju sa francuskim sociolozima, naročito kada je reč o eksploataciji metafore mreže u poslovnom svetu. Međutim, kod Trifta su spojnice teorije i biznisa date u krupnom planu. Naime, paradigma kompleksnosti se po Triftu nije tek tako potkrala u menadžersku literaturu. On smatra da se na tome sistematski radilo i da je Institut iz Santa Fea, osnovan 1984. godine, najzaslužniji za istraživanje ali i diseminaciju teorije kompleksnosti. Ovaj institut je, sa neskrivenom namerom da oformi neku vrstu globalne porodice, proširio delatnost i van granica prirodnih nauka i svoju strategiju je usmerio ka arheologiji, lingvistici, političkim naukama, ekonomiji, istoriji i novom menadžmentu (Thrift 2005: 60). Po Triftu, upravo ovo prelivanje ideja preko granice nauka–biznis proizvodi *meki kapitalizam* i čini osnovu „nove

⁵ Fleksibilne organizacije savremenog kapitalizma Senet naziva *mp3* organizacijama i to obrazlaže na sledeći način: isto kao što *mp3* plejer možete da isprogramirate, pa da slušate bendove i pesme koje vi želite i po redosledu koji vi odredite, tako i fleksibilne organizacije mogu da se usredsrede na specifičan zadatak i da aktiviraju samo one svoje funkcije koje su u vezi sa izvršenjem odabranog zadatka, a ukoliko je potrebno, u svakom trenutku može da dođe do preusmeravanja ka drugim zadacima i do reprogramiranja (Sennett 2006: 48).

ekonomije“. Svoju tvrdnju da je širenje nove poslovne paradigme i novog diskursa bilo deo dugoročne strategije, Trift zasniva na činjenici da raste broj poslovnih škola, koje niču po celom svetu i postaju centri proizvodnje nove ekonomske elite. Poslovne škole, savetnici za menadžment, menadžerski gurui i mediji predstavljaju potporne stubove „nove ekonomije“ i čine ono što Trift naziva „kulturno kolo kapitala“. Dakle, za Trifta, „nova ekonomija“ je ekonomija novih pojmova, novih metafora, ali ona je „globalna diskurzivna operacija kulturnog kola kapitala“, što znači da ne bi bila moguća bez permenalnog treniranja, disciplinovanja i samobodrenja. Dok se kod Boltanskog i Šijapelo novi diskurs normalizuje tako što se prihvata, kod Trifta se on nameće preko škola, savetnika, gurua i medija.

Boltanski i Šijapelo su pokazali da su pojedine sociološke i filozofske paradigme povremeno služile kao rezervoar nadahnuća pri formiranju novog normativnog modela, tj. *polisa po projektima*, ali je, po njima, presudan uticaj na smer kojim se kapitalizam uputio imala kritika kapitalizma. Postšezdesetosmaška kritika kapitalizma je, po njima, direktno potpomogla transformaciju kapitalizma, dakle ne samo duha kapitalizma. Pokret iz 68. je preusmerio pažnju sa pitanja distribucije dobitka ka problemu autoritarizma, paternalizma, hijerarhijskog poretka, tejlorističke organizacije rada, otuđenja, a društvena i umetnička kritika koje su ojačale pod okriljem pokreta, nastavile su da, svaka na svoj način, ukazuju na nove izvore nepravde i kapitalizam suočavaju sa novim testovima. Društvena kritika je pokrenula pitanje sigurnosti, a umetnička pitanje autonomije. Obe kritike su se, kako pokazuju Boltanski i Šijapelo, u velikoj meri odrazile na politiku preduzeća. Društvena kritika je obeležila period do sredine sedamdesetih, a ispoljila se kroz zahtev za unapređivanje odnosa koje je favorizovao drugi duh kapitalizma – traženo je da se sindikati uključe u pregovore sa državnim funkcionerima i predstavnicima uprave preduzeća, te su kao ravnopravan partner države i uprave dobili aktivnu ulogu u definisanju i obezbeđivanju sigurnosti posla i karijere. Kako su stalni štrajkovi ozbiljno ugrožavali produktivnost, sa naftnom krizom i recesijom koja je nastupila 1974. godine, primat preuzima umetnička kritika. Ona naglasak stavlja na poboljšanje uslova rada i demokratizaciju odnosa unutar preduzeća, te stil rukovođenja postaje ključna tema. Podstiče se autonomija u radu, insistira se na individualnim postignućima, odgovornost za uspeh preduzeća

se prenosi na sve zaposlene. Morfološke promene (veća prostorna pokretljivost preduzeća, kooperacije, angažovanje firmi–podizvođača, otvaranje podružnica...), promene u organizaciji rada i proizvodnom procesu (timski rad, skraćivanje naredbodavnih lanaca, samoinicijativa, obavljanje raznovrsnih radnih zadataka za istu platu, permanentno usavršavanje...) i pravne promene (ugovor o radu koji dopušta razne osnove isplate zarada i, s tim u vezi, individualizacija uslova zapošljavanja...) odražavale su trend fleksibilizacije preduzeća i fleksibilizacije u preduzeću, i imale su za posledicu demontiranje organizacionih jedinica – preduzeća, službi, odeljenja, sa jedne, i socioprofesionalnih kategorija, ali i društvenih klasa, sa druge strane, što je sve zajedno dovelo do desindikalizacije i, konačno, do potpune pacifikacije sveta rada (Boltanski, Chiapello 1999a: 274).

U modelu polisa prelazak na novi režim kategorizacije od presudnog je značaja za formiranje novog polisa zato što nova logika kategorizacije pruža osnovu za postupno progresivno uspostavljanje novog principa pravde i novog sistema regulacije odnosa između društvenih aktera. Brojne promene, tiha restrukturacija i „izmeštanja“ kojima su počev od sedamdesetih godina XX veka bila izložena preduzeća i zaposleni u njima, neminovno su dovele do nekontrolisanog odmeravanja sila, te se postavilo pitanje neophodnosti formiranja novog polisa i pitanje *testova pravde* koji bi zamenili prvobitne *testove sile*, a koji bi odgovarali novom, umreženom svetu, svetu komunikacije. Boltanski i Šijapelo rekonstruišu ovaj razvojni put do *polisa*: u određenom trenutku, „neka grupa aktera“ uviđa da se u procesu strukturne i ideološke rekonfiguracije iskristalisao jedan stabilan sistem dispozitiva i predmeta, te ga uzima kao oslonac kako bi ojačala kao grupa i kako bi sebi obezbedila jaku poziciju u svetlu koji nastaje; ta grupa, potom, vezuje svoje delanje za doprinos nekom opštem dobru i više joj nije neophodno da priziva i koristi silu kako bi se održala, već odabire vrednost koja najbolje opisuje njeno delanje i koja odražava njenu veličinu, pripisuje joj izvesnu autonomnu moralnu dimenziju i nastoji da od aktera sa kojima gradi neki odnos dobije priznanje; međutim, tek onda kada društvene nauke kroz teorijski rad blagoslove izabranu vrednost, kada se usklade i stope refleksivnost jednog sveta koji analizira svoje promene i teorijska refleksivnost, kada „izvestan oblik života dobije smisao a izvestan svet koherentnost i stil“, novi oblik opšteg dobra

nalazi svoje utemeljenje i *svet* evoluirao u *polis* (Boltanski, Chiapello 1999a: 626–627). Videli smo kako su Boltanski i Šijapelo pokušali da, analizirajući promene kroz koje od šezdesetih godina XX veka prošla preduzeća u Francuskoj, ukažu na činioce koji su utrli put konstituisanju sedmog polisa – *polisa po projektima*. Šematski bi to moglo da se predstavi na sledeći način:

drugi duh kapitalizma → društvena kritika → umetnička kritika → inkorporiranje kritike → treći duh kapitalizma → svet po projektima ↔ društvene nauke → polis po projektima.

Međutim, *polis po projektima*, smatraju francuski sociolozi, još uvek nije formiran i to samo zato što nije moguće postići konsenzus oko *testa pravde* koji bi odgovarao svetu fleksibilnosti i mobilnosti. Pored toga što mora da bude specifikovan, tj. da se odnosi na unapred postavljene ciljeve, i kontrolisan, tj. da se ograniči samo na sile iste prirode, test pravde podrazumeva i određeni nivo refleksivnosti onih koji mu se podvrgavaju i relativnu stabilnost bića koja u njemu učestvuju. U svetu u kome se forsira premeštanje, povezivanje i prilagođavanje, nema stabilnih kategorija koje bi poslužile kao polazište za usaglašavanje. Stoga, „u nedostatku velikih i malih, na kraju jednog niza slabo vidljivih, slabo specifikovanih, slabo kontrolisanih i nestabilnih testova, imamo jake i slabe, tj. gubitnike i dobitnike“ (Boltanski, Chiapello 1999a: 409). Po Boltanskom i Šijapelo, današnja kritika tu, prosto, ne pomaže – zarobljena u prošlosti i klasnom diskursu koji je obeležio drugi duh kapitalizma, ona ne može da prati svet u pokretu i nije u stanju da formuliše princip pravde koji bi važio u svakoj situaciji, u svakom projektu.

A šta bi, zapravo, kritika trebalo da kritikuje u svetu u mreži? I koja bi konkretna rešenja ona mogla da podrži? Autori koji se bave duhom, odnosno kulturom savremenog kapitalizma uglavnom nam skreću pažnju na neophodnost stabilizacije. Bez obzira na to što među njima postoje razlike po pitanju načina na koji je moguće stabilizovati kretanja u društvu i ekonomiji, ovi autori se slažu u jednom – sticanje profita može da bude kompatibilno sa kulturom koja podstiče samoostvarenje svih pojedinaca i zadovoljenje njihovih duboko ličnih aspiracija, samo treba pronaći odgovarajuću formulu koja bi objedinila jedno i drugo. Boltanski i Šijapelo su tu jasni: treba kritikovati svako delanje u mreži koje je egoistično, koje služi

isključivo tvorcima mreže a ne polisu u celosti, odnosno nekom opštem dobru; uz to, treba ukazati na činjenicu da je statičnost jednih (malih – zemlje, preduzeća, podizvođača, zaposlenih na određeno vreme...) preduslov mobilnosti drugih (velikih – finansijskog tržišta, multinacionalnih kompanija, poslodavca koji angažuje podizvođače, svetskih eksperata...) i, u skladu s tim, treba insistirati na priznavanju i nagrađivanju doprinosa koji mali daju u održanju mreže, te na uvođenju nekih drugih kriterijuma, osim pokretljivosti, na osnovu kojih bi se taj doprinos procenjivao; treba raditi na ujednačavanju šansi za mobilnost; na kraju, bez obzira na to što se u umreženom društvu autonomija i sigurnost međusobno isključuju, treba tražiti načine da se one pomire tako da ne ugrožavaju jedna drugu. Neke konkretne mere koje predlažu ovi autori su konstruisanje novog prava koje bi bilo prilagođeno novom društvu, stvaranje novih, nerigidnih organa predstavljanja kolektivnih interesa, koji bi nastajali u mreži i koji bi reagovali na svaku nepravdu u mreži, postavljanje vrhovnog nadzornika koje bi delio pravdu uvažavajući ustanovljena pravila sklapanja dogovora u mreži; novčanu naknadu bi trebalo određivati na osnovu nečije realne korisnosti, tj. na osnovu kompetencije, ili na osnovu potencijalne korisnosti (razvijanje sposobnosti), pri tom, projekti moraju da budu preporuka za sve one koji su se u njima angažovali, dakle oni moraju da doprinesu razvijanju kompetencija i obogaćivanju profesionalne biografije učesnika, tako da garantuju relativno brz prelazak na sledeći, veći i ambiciozniji projekt („pravo na razvijanje upotrebljivosti“), a poslodavci moraju da budu otvoreni za fleksibilne životne putanje kako bi pri procenjivanju kandidata uvažili i periode povlačenja iz sfere rada, bilo da do njih dolazi iz potrebe da se steknu nova životna iskustva ili iz potrebe da se unaprede znanja i veštine („pravo na povlačenje“); neka vrsta novog ugovora bi trebalo da predstavlja sigurnosnu mrežu za sve koji su mobilni, a izvesni koraci u tom pravcu su: univerzalni dohodak koji bi se odnosio na aktivnosti shvaćene u mnogo širem smislu nego do sada (projekt se ne vezuje samo za dohodovni rad, već je projekt svaka aktivnost u mreži – rad u domaćinstvu, volonterski rad, usavršavanje, permanentno obrazovanje...), zatim, usvajanje međunarodnih standarda koje preduzeća, pre svih multinacionalne kompanije, moraju da ispune kako bi dobila potvrdu za rad – standardi se, na primer, odnose na zaštitu prava radnika i na zaštitu

životne sredine, i na kraju, tu je i čitav niz makroekonomskih mera koje bi usporile finansijske tokove i koje bi omogućile njihovo kontrolisanje – oporezivanje međunarodnih finansijskih transakcija (*Tobin tax*), uvođenje evra, itd.

Ako se osvrnemo na preporuke francuskih sociologa, možemo da primetimo da se one uglavnom odnose na pravne aranžmane koji, po proceni Boltanskog i Šijapelo, odgovaraju fleksibilnom svetu dohodovnog i nedohodovnog rada, te je shvatanje pravde ovde svedeno na njenu proceduralnu dimenziju. Međutim, pravdu ovi autori dovode u vezu i sa postizanjem konsenzusa oko pitanja od opšteg značaja, tj. pravda je funkcija legitimnosti polisa. U tom smislu, sve one kritičke intervencije koje nastaju u javnom prostoru igraju veoma značajnu ulogu u konstituisanju polisa i u podizanju njegove legalne armature. Kritika doprinosi da se definiše normativni horizont polisa i da se svim bićima u polisu, pod pretpostavkom da ona raspoložu određenim kvalitetima koji su relevantni u datom polisu, nametne poredak koji počiva na testu veličine. Hijerarhija koja se uspostavlja u *polisu po projektima* izvodi se na temelju procene nečije mobilnosti, koja se u sedmom polisu nameće kao suverena veličina. Boltanski i Šijapelo, videli smo na kraju, s pravom upozoravaju na anahronost savremene kritike, kako one društvene, tako one umetničke. Njihovo mišljenje je da ukoliko imamo novi, sedmi polis koji se još uvek nije oformio, ako on donosi novi registar opravdavanja, onda i kritika mora da parira novim registrom osporavanja. Niz mera koje su autori predložili naizgled ne dovode u pitanje supremaciju glavne vrednosti – mobilnosti, ali oni zahtevaju normativni model koji bi ipak ustanovio pravednija pravila igre (mobilnosti). Jasno je da ovakve mere mogu nastati samo kao rezultat kompromisa koji *polis po projektima* postigne sa svim ostalim polisima, a to znači da registar opravdavanja koji dominira u *polisu po projektima* mora da uvaži i registre opravdavanja drugih polisa, pre svih polisa građanstva i polisa domaćinstva. Dakle, uloga kritike je da, sa jedne strane, aktivno učestvuje u oblikovanju normativnog modela *polisa po projektima* i da kasnije, po potrebi, upozorava na odstupanja stvarnosti od tog modela, i sa druge strane, da ukaže na sve kompromise koji bi mogli da ublaže negativne posledice poretka veličine u sedmom polisu. Autori su, u stvari, kritici stavili u zadatak da se istovremeno bavi izostajanjem očekivanih posledica društvenih odluka i

nenameravanim posledicama tih odluka. Boltanski i Šijapelo kao da nisu svesni svih teškoća koje takav kritički pristup sa sobom donosi. Podsećanje na Hiršmanovo (Albert O. Hirschman) zapažanje je, stoga, na ovom mestu sasvim primereno:

Zanimljivo je da je otkrivanje nameravanih, ali neostvarenih, posledica društvenih odluka čak potrebnije nego otkrivanje nenameravanih posledica koje su se ostvarile: ove poslednje bar *postoje*, dok se nenameravane ali neostvarene posledice mogu naći samo u izraženim očekivanjima društvenih aktera u izvesnom, često kratkom, vremenskom trenutku. Uz to, onda kada te željene posledice izostanu i odbiju da dodju na svet, činjenica da se izvorno na njih računalo verovatno će biti ne samo zaboravljena nego i aktivno potisnuta. Ovo se ne zbiva samo zbog toga što izvorni akteri žele da zadrže samopoštovanje, već je bitno za to da nastupajući vlastodršci mogu da osiguraju legitimitet novog poretka: koji bi društveni poredak mogao dugo da preživi dvostruku svest – da je prihvaćen uz čvrsto očekivanje da će rešiti određene probleme, i da očigledno i beznažno nije uspeo to da učini?

(Hiršman 1999: 146–147)

Možemo da primetimo da dok Veber govori o konstitutivnoj ulozi kritike (protestantske etike) u rađanju i razvoju kapitalizma, Boltanski i Šijapelo pokazuju da je uloga kritike da kapitalizam informiše o opasnostima koje ga ugrožavaju (Kemple 2007: 157). Francuski sociolozi nude savremenoj kritici putokaz koji je u duhu razvoja *polisa po projektima* i neki od predloga koje su izneli pre devet godina, danas su sastavni deo retorike alterglobalističkog pokreta. To znači da ove i njima slične ideje cirkulišu u javnoj sferi dugi niz godina, ali da novi duh kapitalizma, po svoj prilici, ne pokazuje nameru da ih inkorporira. Devet godina nakon objavljivanja *Novog duha kapitalizma*, Boltanski primećuje da duh kapitalizma poprima neka nova obeležja. Prvo, množenje prostora koji nisu pokriveni čvrstom pravnom regulativom dovelo je do toga da se na samo pravo gleda na posve drugačiji način – menadžeri, ali i svi oni koji su na ovaj ili onaj način „odgovorni“, počeli su da donose zakone i pravila u skladu sa svojim kratkoročnim interesima i da zloupotrebljavaju plastičnost samog prava. Drugo, u svetu eksperata i tehničke terminologije, kriti-

ka je u velikoj meri razoružana. Da bi se danas nešto osporilo, mora najpre da se razume. Zato mnogo toga prolazi bez ikakve rasprave, bez testa. U ovakvoj klimi, *polis po projektima* će sasvim sigurno ostati nedovršen, testovi sile će i dalje ometati ili inficirati testove pravde, a pravda će, kako bi Paskal rekao, biti ono što je ustanovljeno.

Dok Boltanski i Šijapelo rešenje pronalaze u uređenom polisu i poretku veličine koji bi se strukturisao oko vrednosti svojstvene datom polisu, Senet se zalaže za novu kulturnu kotvu i tri vrednosti koje, po njemu, kultura „novog kapitalizma“ potcenjuje. On tvrdi da bi samo uspostavljanje novih vrednosti moglo da dovede do stabilizacije kretanja u postojećem ekonomskom režimu, što bi nesumnjivo uticalo na smanjenje osećanja nesigurnosti i neizvesnosti koji ta kretanja proizvode. Prva vrednost se tiče narativa i odnosa koji kroz narrative ljudi grade prema vlastitim životnim iskustvima. Naime, Senet smatra da zaposleni u *mp3* organizacijama nisu u stanju da od onog što im se dešava naprave koherentnu priču, te nedostatak sažimajuće interpretativne matrice produbljuje osećaj nesigurnosti i zbunjenosti. Senet predlaže tri rešenja za taj problem: prvo, sindikati bi mogli da doprinesu stvaranju osećaja stabilnosti i kontinuiteta tako što bi svoju aktivnost prilagodili novim okolnostima, tako što bi, na primer, na sebe preuzeli ulogu agencija za zapošljavanje, što bi u ime svojih članova uplaćivali zdravstveno osiguranje i ulagali u penzione fondove, i, ne manje važno, što bi kroz organizaciju raznih aktivnosti, kod članova stvorili osećanje pripadanja; drugo, rascepanost životnih iskustava bi mogla da se prevaziđe ukoliko bi sistem zapošljavanja bio tako ustrojen da obezbeđuje „otvoren prolaz“ ka više poslova sa skraćenim radnim vremenom; treće, uvođenje minimalnog dohotka za sve bi svakom pojedincu pružilo mogućnost da osmisli neku dugoročnu strategiju, te bi „narativni identitet“ mogao da se organizuje oko postavljenih ciljeva. Među iznetim predlozima, najsporniji je svakako onaj koji se odnosi na deljenje radnog vremena. Treba li podsećati da „deljenje radnog vremena (koje nema za cilj hiperzaposlenost, nego pre generalizaciju *hipozaposlenosti*, smanjenje nezaposlenosti) prati *nepovoljna* preraspodela dohotka, socijalne zaštite, profesionalnih mogućnosti, statusa u organizaciji, u smislu kolektivnog pada (suprotno od strukovnih, profesionalnih i hijerarhijskih diferencijacija). Politika radnog vremena je u tom smislu uvek *politika preraspodele* i stvara nove socijalne nesigurnosti i nejednakosti“

(Bek 2001: 241–242). Senet je nesumnjivo svestan svih negativnih posledica sprovođenja ovakve mere, ali ih podređuje jednom–jedinom dobitku – otklanjanju osećanja zabrinutosti, zebnje.

Druga vrednost je u vezi sa osećanjem korisnosti. Po Senetu, osećanje korisnosti proizlazi iz doprinosa koji pojedinac daje nečemu što se tiče drugih ljudi, dakle doprinosa koji daje nekom zajedničkom dobru. Stoga on traži javno priznanje i novčano nagrađivanje neplaćenog rada u domaćinstvu i rada u javnim službama. Kako nova ekonomija dodeljuje ljudima specifične zadatke, ona im ne pruža uvid u celinu posla čiji su deo i na taj način kod njih stvara osećanje da su beskorisni. Zbog toga se Senet zalaže za državnu politiku kojom bi se putem priznanja i nagrađivanja legitimisala neka druga vrsta aktivnosti osim one koju propisuju nove „organizacije-kameleoni“. To bi, nada se on, podstaklo ljude da priznanje potraže na drugim mestima, tamo gde su učinci očigledni i gde se poštovanje i samopoštovanje stiče kroz staranje o drugima.

Treća vrednost se odnosi na usporavanje. Savremeno ubrzanje svega – odrastanja, školovanja, obavljanja radnih zadataka, ima za posledicu površnost u svemu što se radi. Zato Senet zagovara umešnost – želju da se nešto uradi zarad sopstvenog zadovoljstva. Umešnost podrazumeva usporavanje, dugotrajnu posvećenost i potpunu predanost. Sa tim u vezi, Senet oštro kritikuje novu filozofiju zapošljavanja, odnosno kriterijume selekcije koji su na snazi u poretku novog kapitalizma. Senet dobro primećuje da je procena potencijalnih sposobnosti kandidata postala presudna prilikom zapošljavanja i to je po njemu sporno iz dva razloga: prvo, procena potencijalnih sposobnosti je arbitrarna i uglavnom se svodi na to da se podobnost kandidata meri na osnovu njegovog psihološkog profila; drugo, *mp3* organizacije nameću preciznu i vrlo isključivu definiciju sposobnosti – sposobnost se poistovećuju sa mogućnošću brzog premeštanja sa problema na problem, sa zadatka na zadatak, sa posla na posao. Dakle, u vrednosnoj konfiguraciji novog kapitalizma, umešnost je, po Senetu, obezvređena i zato on, za razliku od Boltanskog, ne zahteva neko dodatno priznanje za potencijalne sposobnosti koje bi se i dalje shvatale kao instant–sposobnosti – on traži priznanje za posvećenost, istrajnost, dubljenje, šegrtovanje, istraživanje, stvaranje „za svoju dušu“, za bezinteresno i nenamensko razvijanje veština (Sennett 2006: 115, 179–197).

Senet predlaže tri gorenavedene vrednosti kao alternativnu vrednostima koje promoviše kultura „novog kapitalizma“. Premda vrednostima koje su mu prirasle srcu Senet pripisuje subverzivni potencijal, simbioza datih vrednosti i novog kapitalizma nije nezamisliva. Ukoliko bi odgovarajuća, „progresivna politika“ koju priziva Senet, obezbedila institucionalno priznanje i time uvažavanje vrednosti koje on predlaže, onda bi osećanje beskorisnosti, zabrinutosti, zebnje i neizvesnosti iščezlo, ili bi makar bilo ublaženo, ali bi i naraslo nezadovoljstvo bilo prigušeno – na taj način bismo dobili stari–novi kapitalizam koji uz potpuno drugačiju strukturu osećanja proizvodi istu strukturu odnosa. Vidimo da Senet, za razliku od prethodnih autora, upućuje na značaj političke dinamike za razvoj kapitalizma. Slično njemu, Filip Korkif (Philippe Corcuff) govori o novoj *politici krhkosti*, koja ne bi bila politika sile, koja bi bila „ženska“ politika i koja bi kao svoj glavni cilj imala ublažavanje zebnje jednih i zauzdavanje privilegije drugih (Corcuff 2002b).

Trift ne preporučuje neki lek, on samo daje prognozu. Trift tvrdi, prilično samouvereno, da svet koji funkcioniše pod konstantnim pritiskom da bude u pokretu, ne može da potraje. Stalno stanje uzbune, kaže on, već pokazuje svoje loše strane: prvo, literatura za menadžere, ona akademska ali i ona popularna, dosta pažnje posvećuje pitanju stresa, a to za Trifta znači da proces formiranja novih subjekata nije bezbolan i da proizvodi nezadovoljstvo čak i kod onih koji su predvodnici uspona „nove ekonomije“; drugo, sve je više kompanija koje se osnivaju da bi ostvarile profit na brzinu a ne da bi trajale, što kod menadžera stvara osećanje da su predodređeni samo za to da prave novac – pouzdan znak truljenja, zaključuje Trift (Thrift 2005: 152). Trift nagoveštava da je na delu upravo ono čega se Maks Veber pribojavao – prevlast „ljudi od struke bez duha“:

Gorka istina je da smo se opasno približili tome da ubijemo dušu nove ekonomije. Još gore, preti nam opasnost da postanemo upravo ono nasuprot čemu smo odredili sebe. Oni koji su potpirivali duh nove ekonomije, odbacili su shvatanje po kojem se radi isključivo zbog novca; danas, izgleda da smatramo da je u redu da radimo isključivo zbog novca – sve dok je reč o dosta novca.

(Collins, u Thrift 2005: 152)

Literatura

- Bek, Ulrich (2001), *Rizično društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
- Boltanski, Luc et Pierre Bourdieu (1976), „La production de l'idéologie dominante“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 2 (2): 3–73.
- Boltanski, Luc (1990), *L'Amour et la justice comme compétences. Trois essais de la sociologie de l'action*, Paris: Métailié.
- Boltanski, Luc et Ève Chiapello (1999a), *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris: Gallimard.
- Boltanski, Luc & Laurent Thévenot (1999b), „The Sociology of Critical Capacity“, *European Journal of Social Theory* 2 (3): 359–377.
- Boltanski, Luc & Laurent Thévenot (2006), *On Justification. Economies of Worth*, Princeton: Princeton University Press.
- Boltanski, Luc (2008), *Rendre la réalité inacceptable*, Paris: Demopolis.
- Chiapello, Ève (2003), „Reconciling the Two Principal Meanings of the Notion of Ideology: The Example of the Concept of the 'Spirit of Capitalism'“, *European Journal of Social Theory* 6 (2): 155–171.
- Cocuff, Philippe (2002a), *Les nouvelles sociologies. Constructions de la réalité sociale*, Paris: Nathan.
- Corcuff, Philippe (2002b), *La société de verre. Pour une éthique de la fragilité*, Paris: Armand Colin.
- Hiršman, Albert (1999), *Strasti i interesi*, Beograd: Filip Višnjić.
- Kemple, Thomas (2007), „Spirits of Late Capitalism“, *Theory, Culture & Society* 24 (3): 147–159.
- Latour, Bruno (2006), *Changer de société. Refaire de la sociologie*, Paris: La Découverte.
- Sennett, Richard (2006), *The Culture of the New Capitalism*, New Haven & London: Yale University Press.
- Thrift, Nigel (2005), *Knowing Capitalism*, London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage.
- Veber, Maks (1997), *Sabrani spisi o sociologiji religije I*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Wagner, Peter (1999), „After Justification: Repertoires of Evaluation and the Sociology of Modernity“, *European Journal of Social Theory* 2 (3): 342–357.

Ana Birešev

CAPITALISM AND JUSTIFICATION

Summary

Weber's thesis that the spirit of capitalism was preexistent to the rise of capitalism itself inspired many sociologists to search for the cultural background of contemporary forms of capitalism. In this paper, the author focuses on and makes comparisons of three approaches of such kind. The one approach draws from Luc Boltanski and Ève Chiapello who examine the development of "new spirit of capitalism" by focusing on the interrelation of two macroactors – capitalism and critique; the other one is of Nigel Thrift who relates the rise of "soft capitalism" to the strengthening of "cultural circuit of capital"; and finally, Richard Sennett's approach analyzes the culture of "new capitalism" and work ethic of the "mp3 organizations".

Key words: capitalism, new spirit of capitalism, critique, justice, projects, soft capitalism, cultural circuit of capital, culture of new capitalism.